Qabul qilindi: 19-oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 26-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 05-noyabr 2026-yil

UNIVERSAL TA’LIMIY FAOLIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING SPIRAL-INTEGRATIV MEXANIZMLI MODELI: ILMIY YANGILIK VA ORIGINAL JIHATLAR

Abdullayev A’zimjon Abduvali o‘g‘li

University of Business and Science, Maktabgacha-Boshlang‘ich ta’lim va sport faoliyati kafedrasi dotsenti

Tel: +998 933239795

Email: azimjon2103@gmail.com

Annotatsiya. *Tezisda universal ta’limiy faoliyatlar (UTF) rivojlanishini yaxlit tasvirlovchi spiral-integrativ mexanizmli model (SIMM)ning tuzilishi, uning Asmolov, Bruner, Elkonin–Davydov va Vigotskiy yondashuvlaridan farqi hamda ilmiy yangilik hisoblanadigan jihatlari yoritilgan. Modelning besh komponenti (spiral trayektoriya, to‘rt mexanizm, TMNR mikrosikli, besh darajali mustaqillik zinapoyasi, o‘tish nuqtalari) nazariy tayanchlari bilan bog‘langan holda tahlil qilinib, falsifikatsiya qilinuvchi bashoratlar ifodalangan. Modelning amaliy ahamiyati, cheklovlari hamda empirik tekshirish va boshqa sharoitlarga ko‘chirish istiqbollari ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *spiral-integrativ model, universal ta’limiy faoliyatlar, pedagogik model, mustaqillik darajalari, ilmiy yangilik.*

KIRISH

Boshlang‘ich ta’limda universal ta’limiy faoliyatlar (UTF) shaxsiy, regulyativ, kognitiv va kommunikativ turlarga ajratiladi va standartda o‘quvchi natijasi sifatida belgilanadi. Biroq mavjud konsepsiyalar asosan UTF nima ekanini (tasnif, talab) tavsiflaydi, uning qanday rivojlanishini, qaysi jarayonlar uni harakatga keltirishini va rivojlanish qanday o‘lchanishini yaxlit tasvirlamaydi [1, 2]. Natijada o‘qituvchi uchun UTFni rivojlantirish ko‘pincha alohida mashqlar to‘plami darajasida qoladi. Shu bo‘shliqni to‘ldirish uchun

UTFning rivojlanish dinamikasini tasvirlovchi pedagogik model — spiral-integrativ mexanizmli model (SIMM) — ishlab chiqildi.

Ushbu tezisning maqsadi SIMMning tuzilishini qisqacha ko‘rsatish, uning mavjud analoglardan farqini aniqlash va ilmiy yangilik hisoblanadigan jihatlarini asoslashdir.

1. Modelning tuzilishi

SIMM besh tarkibiy elementdan iborat. Birinchisi — spiral trayektoriya: UTF rivojlanishi bir marta emas, takrorlanuvchi sikllar (aylanishlar) orqali, har safar yuqoriroq darajada sodir bo‘ladi; sikl taxminan bir o‘quv choragiga mos keladi. Ikkinchisi — to‘rt mexanizm (motivatsion, kognitiv, faoliyatli, refleksiv): ular rivojlanishni harakatlantiruvchi ichki jarayonlar bo‘lib, ketma-ket sikl hosil qiladi. Uchinchisi — TMNR mikrosikli (trigger — mediatsiya — natija (mahsulot) — refleksiya): mexanizmlar konkret vazifa doirasida bajariladigan tartib. To‘rtinchisi — besh darajali mustaqillik zinapoyasi (tayanch, yo‘naltirilgan, nazorat ostidagi mustaqillik, erkin mustaqillik, ijodiy-uzatuvchan daraja). Beshinchisi — o‘tish nuqtalari: har bir sikl oxirida keyingi siklga o‘tish uchun minimal daraja tekshiriladi.

Modelda rivojlanish jarayoni (mexanizmlar) va natija (UTF turlari) aniq ajratilgan: mexanizmlar “qanday rivojlanadi” savoliga, UTF turlari esa “nima rivojlanadi” savoliga javob beradi. Natija har bir o‘quvchi uchun to‘rt balldan (har biri 1–5) iborat UTF profili ko‘rinishida ifodalanadi.

2. Mavjud analoglar bilan qiyosiy tahlil

Modelni ilmiy jihatdan baholash uchun uni to‘rtta eng yaqin analog bilan solishtirish kerak. J. Brunerning spiral dasturi bilim mazmunining qayta-qayta, chuqurlashib o‘rgatilishini taklif qiladi; SIMMda esa spiralda mazmun emas, UTFning o‘zi rivojlanadi [3]. D. B. Elkonin va V. V. Davydovning o‘quv faoliyati nazariyasi faoliyat tuzilmasini yoritadi; SIMM esa faoliyatga motivatsion va refleksiv mexanizmlarni qo‘shib, ularni yagona sikl sifatida bog‘laydi [4]. A. G. Asmolov konsepsiyasi UTFni to‘rt turga tasnif qiladi; SIMM bu turlarni natija komponentlari sifatida saqlab, ularni harakatlantiruvchi mexanizmlar ketma-ketligini beradi [1]. L. S. Vigotskiyning proksimal rivojlanish zonasi

yordam bilan bajarish imkoniyatini ko‘rsatadi; SIMM bu g‘oyani daraja shkalasi va o‘lchanadigan chegaraviy qiymatlar orqali operatsionalizatsiya qiladi [5].

1-jadval. SIMMning analoglar bilan qiyosi

Analog	Asosiy mazmuni	SIMMning farqi
Spiral dastur (Bruner)	bilim mazmuni chuqurlashib qaytariladi	UTFning o‘zi spiral dinamikada
O‘quv faoliyati (Elkonin, Davydov)	faoliyat tuzilmasi	motivatsion va refleksiv mexanizmlar bilan birlashgan sikl
UTF tasnifi (Asmolov)	turlar ro‘yxati	turlar natija, mexanizmlar jarayon; ketma-ketlik beriladi
Proksimal zona (Vigotskiy)	yordam bilan bajarish imkoniyati	daraja shkalasi va chegaraviy qiymatlar

2.1. Modelning har bir komponentining nazariy tayanchi

Modelning ilmiy asoslanganligini ko‘rsatish uchun har bir komponentning nazariy tayanchi alohida ko‘rsatiladi. Spiral trayektoriya J. Brunerning spiral o‘rganish g‘oyasiga, ammo UTFning o‘ziga tatbiq etilgan holda tayanadi: o‘quvchi bir ko‘nikmaga (masalan, rejalash) har safar yuqoriroq mustaqillik darajasida qaytadi. To‘rt mexanizmning har biri alohida nazariy an’anaga tayanadi: motivatsion mexanizm — o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi va o‘sish tafakkuri; kognitiv — Piaje, Vigotskiy va Bruner g‘oyalari; faoliyatli — Leontyev, Elkonin va Davydovning faoliyat nazariyasi; refleksiv — Flavellning metakognitsiya tushunchasi, formativ baholash va o‘z-o‘zini boshqarish nazariyalari [1, 3, 4, 8]. TMNR mikrosikli esa ushbu mexanizmlarni dars darajasiga o‘tkazuvchi aniq tuzilmadir.

Besh darajali zinapoya Vigotskiyning proksimal zona g‘oyasi va yordamning bosqichma-bosqich kamayishi tamoyiliga tayanadi; o‘tish nuqtalari esa murakkab o‘zgarishlarning bosqichma-bosqich kechishi haqidagi umumiy ilmiy qarashlarga muvofiqdir. Shu tariqa model alohida, bir-biriga bog‘lanmagan g‘oyalar yig‘indisi emas, balki mantiqiy asoslangan tizimdir.

3. Ilmiy yangilik hisoblanadigan jihatlar

Modelning original jihatlari quyidagilardan iborat. Birinchi: model bilim mazmunini emas, UTFning o‘zi rivojlanishini modellashtiradi. Ikkinchi: to‘rt mexanizm yagona sikl ichida, aniq ketma-ketlikda birlashtirilgan, bu mexanizmlar rivojlanish mantig‘ini beradi.

Uchinchi: TMNR mikrosikli mexanizmlarni sinfda bajariladigan aniq dars tuzilmasiga aylantiradi; shu bilan nazariy model amaliy vositaga bog‘lanadi. To‘rtinchi: besh darajali mustaqillik zinapoyasi UTF rivojlanish holatini o‘lchanadigan shaklda ifodalaydi. Beshinchi: eng yuqori daraja (ijodiy-uzatuvchan) o‘zlashtirilgan ko‘nikmani yangi vaziyatga ko‘chirish (transfer) tushunchasini operatsionalizatsiya qiladi.

Oltinchi jihat: o‘tish nuqtalari modelning falsifikatsiya qilinuvchi bashoratlarini beradi: 1-sikl oxirida kamida 2, 2-sikl oxirida 3, 3-sikl oxirida 4 daraja talab etiladi va bu chegaraviy qiymatlar empirik ma’lumotlar bilan tasdiqlanishi yoki rad etilishi mumkin. Ettinchi: UTF profili to‘rt turning nisbatini va muvozanatini ko‘rsatadi. Sakkizinchi: model mavjud nazariyalarni takrorlamay, ularning yutuqlarini yagona tizimga sintez qiladi. To‘qqizinchi: model murakkab o‘zgarishlarning bosqichma-bosqich, sikllar orqali kechishi haqidagi umumiy qonuniyatlarga (sinergetik va mahorat rivojlanishi nazariyalariga, masalan, Dreyfus bosqichlariga) mos keladi [6, 7].

Ilmiy yangilikni baholashda uning tekshirilishi mumkinligi muhim: model emas, balki uning chegaraviy bashoratlari empirik tekshiruvga tortiladi. Aynan shu jihat SIMMni umumiy tavsiflovchi konsepsiyadan ilmiy gipoteza darajasiga ko‘taradi.

3.1. Falsifikatsiya qilinuvchi bashoratlar

Ilmiy modelning muhim belgisi — uni rad etish mumkin bo‘lgan, tekshiriladigan bashoratlar berishi. SIMM quyidagi bashoratlarni beradi. Birinchi bashorat: modelni izchil qo‘llagan tajriba guruhida o‘quvchilarning mustaqillik darajasi nazorat guruhiga nisbatan tezroq o‘sadi. Ikkinchi bashorat: sikl oxirida chegaraviy darajaga yetgan o‘quvchilar ulushi sikldan siklga oshadi. Uchinchi bashorat: chegaraga yetmagan o‘quvchilar maqsadli korreksion mikrosikllardan keyin tegishli UTF turida sezilarli o‘sish ko‘rsatadi. To‘rtinchi bashorat: UTF profilining muvozanatliligi (to‘rt tur o‘rtasidagi tafovut) tajriba guruhida kamayadi. Agar empirik ma’lumotlar bu bashoratlarga zid chiqsa, model yoki uning chegaraviy qiymatlari qayta ko‘rib chiqilishi lozim bo‘ladi; bu ilmiy halollik va modelning rivojlanish imkoniyatini ta’minlaydi.

Shuni ham ta’kidlash zarurki, bashoratlarning tekshirilishi pedagogik tajriba-sinovning

to‘g‘ri dizayni (nazorat guruhi, boshlang‘ich tenglikni tekshirish, ishonchli diagnostika) bilan mumkin bo‘ladi; aks holda bashoratlar “tasdiqlanmagan” yoki “rad etilmagan” holda qolib ketadi.

4. Modelning amaliy ahamiyati va cheklovlari

Amaliy ahamiyati: model o‘qituvchiga uchta aniq vosita beradi — dars tuzilmasi (TMNR), rivojlanishni baholash shkalasi (besh daraja) va nazorat nuqtalari (o‘tish nuqtalari). Shuningdek, u UTFni mavjud o‘quv predmetlariga qo‘shimcha dars soati talab qilmasdan, mavjud mazmunni qayta tashkil etish orqali rivojlantirishga imkon beradi. Metodik materiallar (dars ishlanmalari, diagnostik vositalar, korreksion mashqlar banki) modelning amaliy ifodasi hisoblanadi.

Cheklovlar: model nazariy-konseptual xarakterga ega va uning samaradorligi pedagogik tajriba-sinov orqali tasdiqlanishi kerak; o‘tish nuqtalaridagi chegaraviy qiymatlar nazariy asoslangan bo‘lib, empirik aniqlashtirishni talab qiladi; sikl davomiyligi (chorak) amaliy qulaylik bilan belgilangan va boshqa davomiylikda ishlashi mumkin; model boshlang‘ich ta’limga mo‘ljallangan, boshqa bosqichlarga ko‘chirilishi alohida tadqiqot talab etadi; besh darajali shkalaning aniqligi baholovchilar tayyorgarligiga bog‘liq.

5. Modelni tekshirish va boshqa sharoitlarga ko‘chirish istiqbollari

SIMMning ilmiy qimmati uning empirik tekshirilishiga bog‘liq. Buning uchun nazorat guruhi bilan “test-ta’sir-qayta test” dizayni, klaster-randomizatsiya asosida shakllantirilgan tajriba va nazorat guruhlari (jami 180 nafar o‘quvchi), uch bosqichli tajriba va ishonchliligi tekshirilgan diagnostika tizimi ko‘zda tutilgan [1]. Natijalar statistik usullar (Styudent t-kriteriysi, Mann-Uitni, xi-kvadrat) va ta’sir kattaligi bilan tahlil qilinadi. Shu orqali modelning chegaraviy bashoratlari va umuman samaradorligi baholanadi. Tajriba natijalari alohida tadqiqot materiallarida taqdim etiladi, bu tezisda esa model va uning ilmiy yangiligi asoslanadi.

Modelning boshqa sharoitlarga ko‘chirilishi imkoniyati ham ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Birinchidan, model fan mazmunidan mustaqil tuzilma bo‘lgani uchun uni boshlang‘ich sinfdagi barcha o‘quv predmetlarida — ona tili, matematika, atrofimizdagi olam,

texnologiya — qo‘llash mumkin. Ikkinchidan, spiral sikllar va mustaqillik darajalari g‘oyasi boshlang‘ich sinflardan keyingi bosqichlarga, masalan, o‘rta ta’limga ham moslashtirilishi mumkin, biroq buning uchun daraja tavsiflari va topshiriq turlari yosh xususiyatlariga muvofiq qayta ishlab chiqilishi shart. Uchinchidan, model boshqa madaniy muhitlarda, jumladan, boshqa mintaqa maktablarida, milliy-madaniy xususiyatlarni hisobga olgan holda sinovdan o‘tkazilishi kerak.

Modelning keyingi rivojlanish yo‘nalishlari: o‘tish nuqtalaridagi chegaraviy qiymatlarni empirik ma’lumotlar bilan aniqlashtirish; mexanizmlarning UTF turlariga nisbiy ta’sirini o‘rganish; modelni raqamli diagnostika vositalari bilan uyg‘unlashtirish; o‘qituvchilarni tayyorlash dasturlarining samaradorligini tekshirish. Bu yo‘nalishlar modelni nazariy konstruktdan amaliy tasdiqlangan pedagogik tizimga aylantirish imkonini beradi va ilmiy hamjamiyat tomonidan tanqidiy muhokama qilinishi uchun asos yaratadi.

XULOSA

SIMM UTFning rivojlanish dinamikasini spiral trayektoriya, to‘rt mexanizm, TMNR mikrosikli, besh darajali zinapoya va o‘tish nuqtalari orqali yaxlit tasvirlaydi. Uning ilmiy yangiligi UTFning o‘zini modellashtirishda, mexanizmlar va natija komponentlarini ajratishda, mavjud nazariyalarni sintez qilishda va tekshiriladigan chegaraviy bashoratlarni berishda ko‘rinadi. Modelning samaradorligi keyingi bosqichda pedagogik tajriba-sinov orqali tekshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асмолов А.Г. и др. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли. — М.: Просвещение, 2010.

2. Hattie J. Visible Learning. — London: Routledge, 2009.

3. Bruner J. S. The Process of Education. — Cambridge: Harvard University Press, 1960.

4. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. — М.: ИНТОР, 1996.

5. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.

6. Dreyfus S. E., Dreyfus H. L. A Five-Stage Model of the Mental Activities Involved

in Directed Skill Acquisition. — Berkeley: University of California, 1980.

7. Haken H. Synergetics: An Introduction. — Berlin: Springer, 1983.

8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975.

